

УДК 94(477.8/.82)»135/155»:332.2.01

**ЕВОЛЮЦІЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV
– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.**

**EVOLUTION OF AGRARIAN PRODUCTION
IN VOLYN IN THE SECOND HALF OF THE XIV
- FIRST HALF OF THE XVI CENTURY**

Шабала Я. М.,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології, давньої
та середньовічної історії України,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (Луцьк, Україна),
e-mail: Shabala.Valentina@eenu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-7658>

Малеончук Г. О.,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри археології, давньої та середньовічної
історії України, Східноєвропейський
національний університет імені Лесі
Українки (Луцьк, Україна),
e-mail: maleonchuk.galyna@eenu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-4622>

Shabala J. M.,

Doctor of history, Full Professor, the dean
of the Department of Archeology, Ancient
and Medieval History of Ukraine,
Lesya Ukrainka Eastern European National
University (Lutsk, Ukraine),
e-mail: Shabala.Valentina@eenu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-7658>

Maleonchuk G. O.,

Ph.D. in history, Senior Lecturer of the Department
of Archeology, Ancient and Medieval History of
Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European
National University (Lutsk, Ukraine),
e-mail: maleonchuk.galyna@eenu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-4622>

У статті висвітлено розвиток аграрного виробництва на Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст., виокремлено основні чинники, які впливали на соціально-економічні процеси у селі в Литовсько-Руський період. Метою дослідження стало з'ясування особливостей аграрного виробництва на Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Автори дійшли висновку, що основу економіки Волині в Литовсько-Руську добу становило сільське господарство. Характер та зміст соціально-економічних процесів у волинському селі в цей період визначало входження Волинської землі до складу іноземних держав і поширення на них литовсько-русського та польського права; формування нових елементів у сфері землеволодіння та землекористування; прилучення Волині до сформованого у ВКЛ та королівстві Польському внутрішнього ринку та включення її економіки в загальноєвропейську господарську систему; загальний технічний та економічний прогрес.

Ключові слова: Волинь, Литовсько-Руська доба, аграрне виробництво, село, «Устава на волоки» 1557 р.

The evolution of agricultural production in Volyn in the second half of the XIVth and the first half of the XVIth century.

The article deals with the development of agricultural production in Volyn in the second half of the XIVth and the first half of the XVIth century. The purpose of the study was to find out the features of agricultural production in Volyn in the second half of the XIVth and the first half of the XVIth century.

The author's conclusion is the agriculture was the basis of Volyn economy in the Lithuanian-Rus era. The nature and content of socio-economic processes in the Volyn village during this period determined the entry of Volyn into foreign states and the extension of Lithuanian-Rus and Polish law to them; formation of new elements in the field of land tenure and land use; accession of Volyn to the internal market formed in Polish Kingdom and Grand Duchy of Lithuania and integration of its economy into the pan-European economic system; overall technical and economic progress.

Keywords: Volyn, Lithuanian-Rus era, agricultural production, village, Charter on the Draft 1557.

1340 рік в історії Галицько-Волинської держави позначився важливою подією, яка справила значний вплив на розвиток ситуації не лише у Південно-Західній Русі, а й у всій Європі: відбулася зміна правлячої династії. Після смерті Юрія II (Болеслава) Тройденевича, останнього з роду Романовичів, до влади прийшов Любарт (Дмитро) – син великого князя литовського Гедиміна. Переважна частина Волині потрапила під владу Литви, лише так званий «ратенсько-любомльський клин» (сьогодні ці території перебувають в межах Ратнівського, Любомльського, Любешівського та Старовижівського районів Волинської області) увійшли до Холмської землі Руського воєводства королівства Польського. У середині 50-х рр. XIV ст. литовський князь Ольгерд зайняв Чернігово-Сіверщину, а у 1362 р., перемігши ординців у битві на Синіх Водах, підпорядкував своєму впливу Київщину, Переяславщину і Поділля. Таким чином, Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина і Поділля були включені до складу Великого князівства Литовського (ділі – ВКЛ). Основою економіки цих територій, і зокрема, Волині залишалися аграрні галузі та промисли, пов'язані з експлуатацією багатих природних угідь краю.

Мета дослідження – з'ясувати особливості еволюції аграрного виробництва на Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Деякі аспекти аграрної історії Волині другої половини XIV – першій половині XVI ст. були висвітлені у дослідженнях О. Русиної [14], І. Ворончук [3; 4], В. Атаманенка [1], Н. Яковенко [16].

Особливістю розвитку волинського села стало поєднання у господарствах населення рільництва й тваринництва з іншими заняттями, які давали додатковий прибуток. Зокрема, значного поширення набули мисливство, рибальство, бортництво, пасічництво, лісові промисли, видобуток та переробка залізної руди, прядіння, ткацтво та багато інших, доходи від яких становили 20–30 % прибутків селянства [15, с. 156].

На Волині провідними галузями були землеробство і тваринництво. Прогрес у землеробстві позначився ширшим упровадженням трипілля, хоча у поліських районах подекуди ще використовували підсічно-вогневу систему. Основним знаряддям для обробітку ґрунту стає плуг. В інвентарях згадується про те, що «селяни своїми плугами орють», в іншому епізоді зазначено, що з 12 сіл Луцького ключа для роботи в Гнідавському дворі у 1552 р. мало виїжджати 80 плугів [15, с. 157]. Окрім плуга для обробітку ґрунту використовувалися рала,

сохи та борони, а на невеликих ділянках – мотики, заступы, граблі. Окрім знярядь для обробітку ґрунту у господарствах застосовувалися серпи, коси, вила, ціпи та ін. Для підвищення родючості ґрунту поряд із сівозміною з XV ст. запроваджується удобрення полів гноєм, попелом, торфом.

Основними польовими сільськогосподарськими культурами були зернові (жито, овес, ячмінь, пшениця, просо, гречка), бобові (біб, горох, чечевиця) та технічні (льон, коноплі). З городніх культур вирощували капусту, огірки, буряки, моркву, редьку, ріпу, цибулю, часник. Все більшого поширення набуває садівництво. В садах на Волині переважно вирощували яблука, груші, вишні та сливи. Очевидно в цей період у садибах знаті починають вирощувати квіти (у документах Володимирського гродського суду згадується «зеле пахуче, рожи, лаванда, шалфей» [2, с. 146].

У комплексі з землеробством розвивалася і тваринницька галузь. Як тяглову силу в господарствах волинських селян утримували коней та волів. Для харчових потреб вирощували велику та дрібну рогату худобу (корів, овець та кіз), свиней, домашню птицю (курей, гусей, качок).

Аграрний розвиток Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст. значною мірою визначався характером земельних відносин, які склалися у ВКЛ. В їхній основі була складна система феодално-ієрархічного землеволодіння на засадах васалітету. Сформувалась ієрархічна драбина землевласників, на чолі якої стояв великий князь литовський, а на нижній – дрібний феодал землевласник.

Право власності феодала закріплювалося документально в жалуваних та підтверджувальних грамотах. Прикладом може слугувати жалувана грамота, видана великим князем Свидригайлом Андрію Волотовичу у грудні 1433 р. В ній зазначено, що за вірну службу останньому надається село Михлин у Луцькому повіті «з усіма приходами і селищами, з нивами і полями, лісами, з бортними землями, з пасіками, з ловами і ловищами, з бобровими гонами, з річками, озерами та криницями, потоки, стави і ставища з болотами і з рудами, з лугами і сіножатями» [13, с. 118–119]. Таким чином, у другій половині XIV – XV ст. на Волині сформувалася привілейована заможна землевласницька верства – шляхта, яка зосередила в своїх руках основні земельні багатства краю; у правовому і майновому відношенні вона не була однорідною і поділялася на кілька категорій: князі, пани і служиле боярство (зем'яни).

До князівської верстви належали нащадки колишніх удільних князів з династії Рюриковичів та Гедиміновичів (Острозькі, Чорторийські, Сангушки, Четвертинські та ін.). У свою чергу в ній виділяють княжат головних і княжат повітників. Станом на 1528 р. на Волині проживало 7 родин головних і 12 родин повітників. У цій верстві головним родинам (37% князівської верстви) належало 84% землі, або 5 382 волоки, а княжатам повітникам, які склали решту (63%) – 16%, або 1 008 волок [15, с. 143]. Найбагатшим поміж них

був рід Острозьких, один із найзаможніших родів ВКЛ, якому належало 10 224 дими [16, с. 103–104].

Титул панів належав представникам заможних родин, які могли засвідчити давність роду і отчинний характер землеволодіння. Пани займали високі урядові посади, тримали в руках практично всі намісницькі уряди, які з часом закріплювалися за певними родинами і переходили у спадок. На Волині таких родин на середину XVI ст. налічувалося понад 60 (Семашки, Боговитини, Кирдеї, Гулевичі, Словицькі та ін.). Вони становили 27% шляхетської верстви [16, с. 135].

Найбільш чисельною групою шляхетської верстви було служиле боярство або зем'яни. За даними Попису війська ВКЛ 1528 р. на Волині вони становили 60% шляхетського загалу (князі – 13%, пани – 27%). У їхніх руках було зосереджено 26% від загального приватного земельного фонду [15, с. 145]. Представники зем'янського прошарку несли військову службу, працювали в державних органах влади канцеляристами, адвокатами, судовими урядниками тощо.

Селяни користувалися своїми земельними наділами, які передавалися їм від батьків, або які вони освоїли своєю працею, проте вважалося, що вони «сидять» на землі феодала, яку той отримав за службу від свого сюзерена [5, с. 107].

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. на Волині, як і у всьому князівстві Литовському, близько 80% населення становило селянство [14, с. 252]. У більшості це були відносно вільні незакріпачені селяни, які вели своє господарство як на державних, так і на приватновласницьких землях. За характером повинностей, які виконували селяни, вони поділялися на кілька категорій: тяглі селяни, селяни-данники і слуги. Тяглі селяни відбували панщину, окрім того сплачували господарю продуктову данину зерном («дякло»), худобою або птицею («мезлеву»). Данниками очевидно були ті селяни, які переважно займалися промислами та ремеслами – бортники, ловці, мисливці, ковалі тощо. Данина, як правило, була натуральною (мед, хутро, шерсть, ремісничі вироби і т. п.), хоч іноді могла доповнюватися грошима. Селяни-слуги працювали при дворах феодалів конюхами, сторожами, лісниками, ковалями і т. п. Слід зазначити, що межа між цими категоріями була досить умовною, адже тяглого селянина можна було перевести на службу і навпаки, данники також могли переводитися на тяглу, або інші служби.

Вищезгадані категорії поділялися на дві групи: селяни, які мали повні господарства (лан або волоку), тобто тяглі у повному значенні слова і малоземельні селяни, що господарювали на самих обійстях, загородах, без орної землі. Вони зустрічаються під назвами загородники, городники (ті, що мали лише присадибні ділянки), коморники (безземельні селяни, наймити, які жили у хатах (коморах) господарів, на яких працювали). Ці селяни відбували так звану «пішу» панщину без обов'язку відбувати її зі своєю худобою [6, с. 135]. У кількісному відношенні на Волині ця категорія

була незначною. Наприклад, за ревізією Луцького замку 1545 р. у 30 селах (124 дворища), які належали до замку і ключа Луцького, огорожників було лише 3 [11, с. 177]. На наш погляд малоземелля не було зумовлено земельним дефіцитом. Багато мешканців сіл, особливо поліських, основний дохід мали не від землеробства, а від лісових промислів, мисливства, рибальства, бортництва, тому утримували невеликі земельні ділянки лише для задоволення власних потреб в необхідних продуктах харчування.

Існувала також категорія селян невільних, тобто тих, які перебували у власності господаря і не мали права власності на майно. У документах вони фігурують як «челядь», «челядники», «челядь невільна». Вони проживали при господарських дворах або окремими селами, які входили до феодального домену. Челядники виконували різні роботи при дворах феодалів-землевласників. Частина з них була на повному утриманні двору і отримувала на прожиття так звану «місячину», частина мала власні невеликі господарства («приробки», «бонди»). Невільництво як інституція було узаконене у Великому князівстві Литовському, зокрема за Литовськими статутами.

Щодо правового становища селян, то у джерелах згадуються «похожі» - особисто вільні селяни і «непохожі» - прикріплені до своїх наділів. Останні вперше документально зафіксовані у Великому князівстві Литовському у 40-х рр. XV ст., хоча ця категорія існувала ще у часи князювання Вітовта [7, с. 89]. Основними джерелами поповнення категорії непохожих була челядь, наділена землею феодала, та вільні общинники, які осідали на приватновласницьких землях, укладаючи добровільну угоду підданства з власником. Як правило такі угоди селяни укладали за отримання «запомоги» у власника землі, за тимчасове звільнення від повинностей тощо.

Основними соціально-територіальними осередками, у яких проживали селяни, були села. Села склалися з дворич, а дворища – з окремих осель (димів), у яких проживали сім'ї близьких родичів, та господарських приміщень, що були у їхньому користуванні. Очевидно в структурі села дворище мало певну адміністративну і господарську самостійність. Так, у документах середини XVI ст. зустрічається інформація про те, що хтось із панів мав у власності не ціле село, а кілька дворич, дворища могли бути предметом купівлі-продажу, застави. Наприклад, у ревізії Луцького замку 1545 р. записано, що «князь Костеньтинъ выпросил село над Стыром, Разничи, а три дворища в Рудникохъ, а в Кольку три дворища», в с. Боречів двома дворищами володів Богдан Семашко [11, с. 183, 187]. В межах одного села дворища могли мати різні за характером повинності: у цьому ж документі зазначено, що у с. Забороль було 6 «служебних» дворич і 9 «тяглих», у с. Козлиничі – 6 «служебних» і 10 «данних» дворич [11, с. 176]. Мешканці «служебних» дворич несли різні види служби в замку, з «данних» стягувалися грошові та натуральні данини, «тяглі» дворища забезпечували

виконання при замках, дворах та фільварках різних, як правило, сільськогосподарських робіт.

Садиба окремого дворища у волинських селах займала територію близько 1 га. Менші дворища могли складатися з 2–4 димів, на великих дворищах їх могло бути 6–7, а іноді й більше. В них проживали сім'ї близьких і дальших родичів і чисельність усього цього колективу могла сягати до 100 осіб [4, с. 221]. У користуванні кожного дворища були досить великі земельні угіддя загальною площею від кількох десятків до кількох сот гектарів. Так, за підрахунками дослідників, станом на 1528 р. у с. Підгайці Луцького повіту одне дворище посідало 80,28 га землі, з них 59,72 га – орної [4, с. 218].

Сільські поселення на Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст. були різними – від кількох до кільканадцяти дворич. Так за матеріалами ревізії Луцького замку у с. Підгайці було 6 дворич, у Радомишлі – 12, у Чернегородку з присілком Моневиці нараховувалося 21 дворище [11, с. 175–177]. Найчастіше села розташовувалися на берегах річок, струмків, озер, на Волинському Поліссі для поселень обирали острівки серед боліт, або піщані дюни. Вони займали площу 3–4 га, іноді й більше [10, с. 169].

Кілька або кільканадцять сусідніх сіл були об'єднані у волость. Громадське самоуправління волості очолював староста (старець, сотник), який контролював використання та розподіл громадських земель, видав матеріальними і фінансовими ресурсами громади, відповідав за збір податків, представляв волость у стосунках з представниками державної адміністрації або феодалами. Проявами широкої громадської самоуправи були загальні збори громади (сходи, віча, громади, копи), діяльність громадських, або «копних» судів. Однак з часом місцева волосна самоуправа зазнає інтервенції з боку державних урядовців, та феодалів-власників, які, прагнучи збільшити прибутки з волостей, ставлять туди своїх намісників.

Сільська громада була досить складним господарсько-економічним комплексом, до якого входили не лише самі поселення, а й освоєні їхніми мешканцями орні землі та різноманітні угіддя. Це впливає не лише зі змісту жалуваних грамот, а й фіксується у документах про купівлю-продаж маєтностей, про заставу, дарування тощо. Наприклад, у документі, датованому 15 грудня 1560 р. зазначено, що доньки пана Богдана Ледуховського продали 1/3 маєтку Баєва, а 2/3 заставили Василю Гулевичу «з двором, з пашнею дворною, з людми и з ихроботами, и з чиншами грошовыми и овсяными, и з всякими платы и пошлинами, с полми и сіножатями, з гаи и запусты, з дубровами и хворощами, з ставы и ставищами, з млыны и млынищами и з ихвмелками, з рудами, з болоты... и зо всеми пожитками» [12, с. 163].

Частина сіл перебувала у власності держави. Вони були підпорядковані місцевій адміністрації, приписані до замків, ключів або фільварків, якими управляли державні службовці. Інша частина сіл

перебувала у власності феодалів (шляхти). У XV – першій половині XVI ст. простежується тенденція до зменшення державних сіл і, відповідно, збільшення сіл переданих у приватне володіння. Так, під час ревізії Володимирського замку у 1545 р. місцевий староста повідомляв, що «которыи дворы и села и волости и иншыи пожитки оному замку были – то, деи, все роздано», що за замком залишилася лише Смідинська волость, у якій може бути більше ста димів [11, с. 187]. За матеріалами ревізії Луцького замку до нього і до ключа Луцького належало 30 сіл у яких налічувалося 124 дворища [11, с. 177]. Незначна частина сіл була приписана до церков та монастирів. В цілому, у так званих королівщинах, або великокнязівських маєтках на Волині налічувалося 67 сіл з 2 914 димами, що становило 3, 67 % усіх селянських господарств, а понад 96% перебували у приватній шляхетській власності [4, с. 222].

Як у великокнязівських, так і в приватних селах селяни змушені були сплачувати різні данини та відбувати певні повинності як на користь держави, так і на користь окремих феодалів. Як свідчать джерела, у виконанні селянами повинностей та оподаткуванні не було чітко визначеної системи: одні давали більше грошей і менше натуральної данини, інші були притягнуті до різних відробітків, треті сплачували лише натурою, в інших випадках поєднувалися відробіткові, грошові та натуральні повинності. Наприклад, у с. Козлиничі Луцького повіту з 5 «служебних» дворищ замкові слуги несли кінну службу, з одного дворища служили конохами та доглядачами коней на королівських стайнях, з 10 данних дворищ були зобов'язані до служби «з сокирою, возом та косою» від св. Миколи до св. Дмитрія (22 травня – 8 листопада). Ковалі з с. Рудників щороку на двір гнідавський та красненський мали давати по 2 «железа плужних», по 8 серпів, по 4 коси, по 2 мотики, по 2 заступи та інші вироби [11, с. 176, 178].

Подібною була ситуація на волинських землях, які перебували у складі корони Польської. Зокрема, селяни Ратенського староства мали виконувати різні роботи на фільварку, сплачувати грошові податки, давати різні данини. Серед данин у документах згадуються мед, овес, сіно, продукти харчування, птиця, яйця, свині або ялівки (по одній з сел), лляне та конопляне прядиво [6, с. 145]. Селяни також платили грошовий «побор» по 20 грошів з дворища. В цілому всі данини в грошовому еквіваленті були досить великими: в с. Застав'я – 80 грошів з дворища, в с. Замшани – 130, в с. Щодрогощ – понад 60, в с. Ветли – понад 100 грошів з дворища [5, с. 123–124].

У свою чергу феодалі – власники сплачували до державного скарбу різні податки зі своїх володінь: «серебщизну», «подимне», «поголовне». Так, до прикладу, у квітні, виданому на ім'я князя І. Ф. Чортгорийського державним скарбником 6 листопада 1548 р., посвідчувалася сплата ним «серебщизни» «... з имений своих волынских от трехсот и п'яти сох по чотири гроши, от шести коней боярских по дванадцяти грошей, от

осьмнадцатидомов по два гроши, от шестидесяти и трехгородников по грошу...» [9, с. 94]. Очевидно в залежності від потреб держава могла встановлювати й інші податки. Наприклад у заяві урядника брацлавського воєводи князя Романа Сангушка від 4 лютого 1567 р. йшлося про складання перепису селян князя з метою стягнення згідно королівського указу грошового податку у розмірі 15 грошей з диму для «оборони панства Великого князівства Литовського» [2, с. 30].

В цілому податки та чисельні повинності були досить відчутним навантаженням на селянські господарства. Крім того, феодалі-власники могли встановлювати понаднормові відробітки, натуральні побори, які іноді стягувалися примусово і виглядали відвертим пограбунком селян. Про це, як приклад, свідчить скарга слуги гетьмана ВКЛ князя Миколая Радивиля від 15 грудня 1560 р. на луцького ключника Івана Яцьковича Борзобогатого, який орендував князівські маєтки на Волині. Скаржник заявляв, що орендар вчиняв «кривды, шкоды, бои, грабежи и розгонение людей» [12, с. 335–336].

Часто волинські селяни ставали жертвами поміщицької сваволі під час так званих «наїздів», коли власники сусідських маєтків зі своїми слугами нападали на села інших власників і відбирали у мешканців майно, худобу, а іноді викрадали й самих селян. Підтвердженням цьому є численні скарги до судів Володимира та Луцька [2, с. 132].

Волинські селяни намагалися різними способами захистити себе від надмірної експлуатації феодалами. В окремих випадках вони могли відмовлятися виконувати покладені на них повинності, про що свідчать заяви до Володимирського гродського суду [2, с. 29, 38]. Іноді селяни втікали, або самовільно залишали свої господарства і намагалися влаштуватися в інших господарів на кращих умовах. Так, через зловживання Івана Борзобогатого на орендованих у князя М. Радивиля землях в 1561 р. багато «отчичов панских добре оседлых проч пошло»: з Полоної – 19, з Оздова – 3, з Чарукова – 10, з Коршова – 6. У переважній більшості це були цілі сім'ї [12, с. 334–336].

Сільське господарство було основою економічного розвитку ВКЛ, головним джерелом поповнення державної скарбниці та утримання державного апарату, війська. На початку XVI ст. роль аграрного сектора почала ще більше зростати у зв'язку з економічними процесами, що відбувалися у Західній Європі внаслідок Великих географічних відкриттів та так званої «революції цін». В таких умовах для країн Східної Європи, у тому числі Литви і Польщі відкривалися нові перспективи вигідного експорту сільськогосподарської продукції на західноєвропейські ринки. З огляду на це східноєвропейські держави вдаються до реформ, покликаних забезпечити піднесення продуктивності аграрного виробництва.

Зокрема з цією метою в середині XVI ст. було здійснено аграрну реформу у ВКЛ, відому під назвою «Устава на волоки». З точки зору

держави, як відзначив М. Грушевський, «се була ціла економічна революція, де ломили ся всі традиції, руйнували ся давніші форми сільського життя й господарства...» [5, с. 206]. Охопивши найважливіші сфери поземельних відносин, реформа також вплинула і на розвиток волинського села.

«Устава на волоки» була затверджена 1 квітня 1557 р. великим князем литовським і польським королем Сигізмундом II Августом. Акт містив 49 артикулів. Згодом до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення і поправки. За задумом реформа мала охопити лише великокнязівські маєтності, проте її ідеї зацікавили й приватних власників, тому вона торкнулася практично всіх володінь незалежно від форм власності.

За «Уставою» всі землі, які входили до володінь великого князя вимірювалися з одночасною оцінкою якості ґрунтів. Найкращі орні землі мали відводитися під великокнязівські фільварки: «фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані, або неродючі були...», – зазначалося у документі [8, с. 143]. Решта землі розбивалася на однакові ділянки – волоки і ділилася між селянами з розрахунку одна волока на господарство. Селяни-«городники» отримували лише по 3 морги землі. Привілейовані князівські слуги, «бояри путні» могли отримати дві волоки. Волока ставала стандартною нормою для селянського наділу. За підрахунками дослідників її площа на території ВКЛ, у тому числі й на Волині, становила 21,72 – 23,89 га [3, с. 379]. Повна селянська волока складалася з трьох смуг, виділених на окремих полях, що створювало технічні умови для запровадження трипільної системи з сівозмінами. Ліквідовувалося череззсужжя та вирівнювання полів у фільварках. Контроль за проведенням реформи здійснювали спеціальні фахівці – ревізори.

Волока водночас ставала основною одиницею оподаткування. При розрахунку податків враховувалася якість ґрунтів і встановлювалося таке співвідношення: 1 волока доброї землі відповідала 1,5 волоки середньої, або 3 волоки поганої [15, с. 165]. Окрім індивідуальних наділів селянам виділялися додаткові орні волоки для спільного користування (застінки) та різноманітні угіддя (ліси, луки, сіножаті тощо). Кількість застінків на одне село коливалася від 1 до 6, а їхні розміри від 20 моргів до 23 волок. Розміри сінокосів у волинських селах становили від 2 до 30 волок [15, с. 165]. Селяни, які наділялися волокою мали сплачувати чинш, давати овес, сіно, стацію (щорічний натуральний податок). В залежності від якості ґрунту в сумі це становило від 13 до 53 грошей з лану [5, с. 208]. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, потрібно було відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку, відбувати додаткові толоки, роботу на сіножатях. Визначався навіть час роботи на панщині: «до роботи приступати підданам, як сонце сходить,

а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень-година, надвечір-година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, і то се відпочинки такі в великий літній день. А хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має [8, с. 143]. За невихід на панщину без причини передбачалися покарання: за перший день – грош штрафу, за другий – віддати барана, за третій – побиття на лаві з відпрацюванням.

Впровадження реформи передбачало певні зміни в структурі сільської адміністрації. Нововведенням стало створення вїтївств, які об'єднували кілька сусідніх сіл на площі не менше 100 волок. На чолі цього об'єднання перебував вїт – особа обрана громадою і затверджена ревізором. Вїт відповідав за виконання панщини, за збір чиншу і податків та їх доставку до головного місця збору, здійснював контроль за використанням землі, вирішував господарські спори тощо. Водночас кожне село зберігало свої виборні сільські уряди на чолі з отаманами, тивунами, старцями чи старостами, які тепер підпорядковувалися вїту. Окрім того по селах запроваджувалися посади лавників – по 2 – 3, а іноді й більше у залежності від величини села. До їхніх повноважень входило фіксувати правопорушення, оглядати і оцінювати збитки сторін під час конфліктів та суперечок (потрава посівів, псування майна тощо). Інституції вїтївства та лавництва поступово перетворили сільську управу в нижчу ланку державної адміністрації, яка взяла під свій контроль внутрішнє життя селянських громад.

На Волині аграрна реформа почала впроваджуватися у 60-х рр. XVI ст. насамперед у великокнязівських володіннях в Кременецькому та Ковельському повітах Волинського воєводства, у Ратненському та Любомльському старостах. Так, за люстрацією 1564–1565 рр. у переважній частині сіл Любомльського староства попередня дворищна система селянського землекористування була ліквідована і селян було переведено на лани. Дворища залишалися лише в селах Полапи, Нудиче, Любохини, Кримне, Світязь та Шацьк [1, с. 78]. У приватних маєтках магнатів і шляхти вона розтягнулася на десятиліття і тривала ще й у першій половині XVII ст.

Отже, основу економіки Волині в Литовсько-Руську добу становило сільське господарство. Характер та зміст соціально-економічних процесів у волинському селі в цей період визначали наступні чинники: входження Волинської землі до складу іноземних держав і поширення на них литовсько-руського та польського права; формування нових елементів у сфері землеволодіння та землекористування, викликаних еволюцією феодалних відносин та урядовою аграрною реформою 1557 р.; прилучення Волині до сформованого у ВКЛ та королівстві Польському внутрішнього ринку та включення її економіки в загальноєвропейську господарську систему;

загальний технічний та економічний прогрес, що позначився впровадженням більш досконалих сільськогосподарських знарядь та нових агротехнологічних прийомів.

Серед перспектив подальших досліджень потребує вивчення проблема історії створення та діяльності фільварків на Волині.

Список використаних джерел

1. Атаманенко В. (2007), «Описово-статистичні джерела з історії Любомльщини XVI–XVII ст.», Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Луцьк, Вип. 25, С. 76–80.
2. «Володимирський городський суд. Подокментні списки актових книг» (2002). Вип. 1. Справи 1–5. 1566–1570, Київ, 225 с.
3. Ворончук І. О. (2007), «Волочна поміра 1557 р.», Збірник наукових праць НДІУ МОН України, Київ, Т. 14, С. 362–379.
4. Ворончук І. О. (2012), «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники», Київ, 712 с.
5. Грушевський М. С. (1994), «Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.», Київ, Т. 5, 687 с.
6. Грушевський М. С. (1995), «Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.», Київ, Т. 6, 667с.
7. «Історія українського селянства» (2006), у 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України; авт. кол.: О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.], Київ, 630 с.
8. «Історія України: хрестоматія» (2013), упоряд. В.М. Литвин, Київ, 1056 с.
9. «Князі Чорторійські: Документи і матеріали XVI –XVII ст.(Із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) (2016) / Підг. до друку А. Блануца, Д. Ващука. Київ, 228 с.
10. Кучинко М. М. (2005), «Археологія Волині», Луцьк, 202 с.
11. «Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року» (2005) / Підг. В. Кравченко, Київ, 598 с.
12. «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.» / Підг. до видання Мойсієнко В. М., Поліщук В. В., Луцьк, 736 с.
13. Розов. В. (1928), «Українські грамоти», Т. 1: XIV в. і перша половина XV в., Київ, 267 с.
14. Русина О. (1998), «Під татарами і Литвою», Т. 6, Київ, 319 с. (серія «Україна крізь віки»: В 15 т.).
15. «Україна і Литва в XIV – XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (2011) / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін., Луцьк, 256 с.
16. Яковенко Н. (2008), «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна», Київ, 472 с.

* * *

References

1. Atamanenko V. (2007), «Opysovo-statystychni dzherela z istorii Liubomlshchyny XVI –XVII st.», Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Liuboml v istorii Ukrainy ta Volyni. Lutsk, Vyp. 25, S. 76–80.
2. «Volodymyrskyi hrodskyi sud. Podokumentni spysky aktovykh knygh» (2002). Vyp. 1. Spravy 1–5. 1566–1570, Kyiv, 225 s.
3. Voronchuk I. O. (2007), «Volochna pomira 1557 r.», Zbirnyk naukovykh prats NDIU MON Ukrainy, Kyiv, T. 14, S. 362–379.
4. Voronchuk I. O. (2012), «Naselennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky», Kyiv, 712 s.
5. Hrushevskiy M. S. (1994), «Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.», Kyiv, T. 5, 687 s.
6. Hrushevskiy M. S. (1995), «Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.», Kyiv, T. 6, 667с.
7. «Istoriia ukrainskoho selianstva» (2006), u 2 t. T. 1 / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy; avt. kol.: O. V. Androshchuk, V. K. Baran, A. V. Blanutsa [ta in.]; red. rada: V. M. Lytvyn (holova) [ta in.], Kyiv, 630 s.
8. «Istoriia Ukrainy: khrestomatii» (2013), uporiad. V.M. Lytvyn, Kyiv, 1056 s.